

MİLLÎ SARAYLAR RESİM MÜZESİ ENDERÛNLU RESSAMLAR KOLEKSİYONU VE RESSAM HAMDİ KENAN BEY

Halil Özyiğit* - Gülsen Sevinç Kaya**

Gönderilme Tarihi: 18.10.2022 - Kabul Tarihi: 07.11.2022

Özet

Osmanlı'da saray mektebi denilince akla gelen ilk kurum Enderûn Mektebi'dir. 15. yüzyılın ortalarında kurulan teşkilat, lağvedildiği 1 Temmuz 1909 tarihine kadar Osmanlı Devleti'nin farklı kademelerinde ihtiyaç duyulan nitelikli devlet adamlarının yetiştirilmesinde büyük rol oynamıştır. Bir nevi üstün yetenekli çocukların devam ettiği bu mektebin hocaları da döneminin usta isimleri arasından seçilmiştir. Bu bağlamda Enderûn Mektebi'nde resim eğitimi vermesi için Sanâyi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Okulu) Resim Bölümü'nü birincilikle bitiren Hamdi Kenan Bey'in görevlendirilmiş olması gayet tabiidir.

Osmanlı Devleti'nde resim sanatının gelişmesinde padişahların ilgileri ve desteklerinin katkısı büyüktür. Sarayda, Fatih Sultan Mehmed'in portresini yaptırması ile başlayan resim merakı giderek artmış, zaman içinde satın alınan tablolar ciddi sayılara ulaşmıştır. Günümüzde bu eserlerin bir koleksiyon olarak toplandığı ve teşhir edildiği tek kurum, Millî Saraylar Resim Müzesi'dir. 600'ü aşkın eserin 34 tematik bölümde düzenlendiği müze koleksiyonunun önemli bölümlerinden biri, "Enderûnlu Ressamlar" başlığı altında toplanmıştır. Enderûn Mektebi hocalarının ve öğrencilerinin fırçalarından çıkan bu yapıtlar, dönemin üslup ve çözümlerini yansıtmaktadır. Makalede, Hamdi Kenan Bey'in kısa biyografisi verilmiş ve koleksiyonda bulunan beş yapıtı irdelenerek ressamın sanat anlayışına temel oluşturan yaklaşımlar ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Enderûn Mektebi, Hamdi Kenan Bey, Nuri Kenan Bey, Millî Saraylar, Resim, Koleksiyon, Türk Resmi, Manzara Resmi

THE COLLECTION TITLED "PAINTERS TRAINED AT THE PALACE SCHOOL" IN THE NATIONAL PALACES MUSEUM OF PAINTING AND PAINTER HAMDİ KENAN BEY

Abstract

The first thing that comes to mind when Ottoman Palace School is mentioned is Enderûn Mektebi. This school played an important role in the training of eligible statesmen required for various offices of the state from its establishment in the 15th century until its abolishment on July 1, 1909. The teachers of the school attended by highly talented children were selected among the distinguished instructors of the period. So naturally, Hamdi Kenan Bey who graduated from the Painting Department of the School of Fine Arts as the top student in his class was assigned as the art teacher at this school.

The interest and support of the sultans contributed greatly to the development of painting art in the Ottoman Empire. Mehmed the Conqueror led the way to evoke interest in paintings at the palace by ordering his portrait, this interest increased in time, and paintings that were bought in the process reached a substantial amount. Today the only institution where these works are collected and exhibited is the National Palaces Museum of Painting. This collection has over 600 pieces arranged in 34 thematic sections, and "Painters Trained at the Palace School" is a major title among these. Created by Enderûn teachers and their students, these paintings reflect genres and analyses of their time. In this study, following the brief biography of Hamdi Kenan Bey, the approaches that form the basis of his artistic style are evaluated through his five paintings in the collection.

Keywords: Enderun (Palace) School, Hamdi Kenan Bey, Nuri Kenan Bey, National Palaces, Painting, Collection, Turkish Painting, Landscape Painting

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, hozyigit@pau.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-3245-2581

** Sanat Tarihçisi, M.A., Millî Saraylar Resim Müzesi Sorumlusu, gulsen68s@yahoo.com.tr, ORCID No: 0000-0002-6407-6843

Enderûn Mektebi

Enderûn, Osmanlı'nın klasik döneminde kurulan, devlete üstün nitelikli idareciler yetiştirmek amacını taşıyan bir teşkilattır. Enderûn Mektebi'nde verilen çok yönlü eğitimin bir kolu da sanat eğitimi olmuştur. İlk olarak Sultan II. Murad döneminde (1421-44/1446-51) Edirne'de açılan okul, İstanbul'un fethinden sonra Topkapı Sarayı'nda teşkilatlandırılmıştır. 1909 yılına kadar açık kalan okulda, tarihe iz bırakmış çok sayıda nakkaş, hattat, şair ve bestekâr yetişmiştir.¹ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Enderûn'da yapılan köklü değişiklikler, yeniden düzenlenen saray teşkilatına da yansımıştır. Ancak, eğitim fonksiyonunda köklü bir değişiklik olmamıştır. Sultan Abdülmecid, devletin yönetim merkezini Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na taşımıştır. Topkapı'da kalan Enderûn'un görevi de Hazine ve Hırka-i Saâdet dairelerinde nöbet ve temizlik hizmetlerini yapmaktan ibaret olmuştur. Bu süreçte mektep, Maarif Nezareti'nin reformlarına tabi olmuş ve ilkokul-ortaokul seviyesinde eğitim vermiştir. Ayrıca ortaokula üç senelik özel bir sınıf eklenmiştir. Böylece, Enderûn, üst düzey yönetici yetiştirme görevini başka kurumlara bırakmıştır. Yatılı okul olan Enderûn Mektebi'nin 1909 yılında kapatılması ile öğrenciler çeşitli okullara gönderilmiştir. Ancak Enderûn-ı Hümâyûn ve müstahdemi varlığını sürdürmüştür.²

"Saray Akademisi" olarak da nitelendirilen Enderûn Mektebi'nin eğitim programına, 19. yüzyılın ikinci yarısında Batılı üslupta resim dersi eklenmiştir. Arşiv belgeleri, askerî okullardan atanan isimlerin bu akademide resim dersleri verdiğini göstermektedir.³ Asker ressam, Batılı anlamda

Türk resminin ilk temsilcileridir. Askerî okullardan mezun olan genç subaylardan resim yeteneği olanlar sarayda yaver-ressam, askerî okullarda ise resim öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Asker ressam, aldıkları tahtî-i arâzi ve menâzır gibi derslerin etkisi ile ağırlıklı olarak manzara/doğa resimleri yapmışlardır.

1875-1876 yıllarında Enderûn Mektebi'nin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflarında resim dersi verilmiştir. Dördüncü sınıfında boyalı resm-i mücessem (üç boyutlu görünüş), beşinci sınıfında elvan (renkli) boyayla resm-i mücessem gibi dersler yer almıştır. Hacı Mahmud Efendi, dört sınıfın da resim öğretmenliği yapmıştır. 1909 yılına ait bir ders programı, okulun ortaokul kısmının dört sınıfında da resim dersleri okutulduğunu göstermektedir. 1877-1878 tarihli bir belgeden de okulda ressam sınıfının olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Enderûn Mektebi'nin resim öğretmeni Miralay Hacı Mahmud Efendi'nin vefatının ardından bu göreve Sanâ-yi-i Nefîse Mektebi öğrencilerinden Hamdi Kenan Bey getirilmiştir. Hamdi Kenan Bey'in yardımcılığını ise Hazine-i Hümâyûn hasekilerinden Ferid Bey yapmıştır.⁵

Millî Saraylar Resim Müzesi'nin Enderûnlu Ressamlar Salonu

Osmanlı padişahları sanat eğitimi için yurt dışına öğrenci gönderilmesi, sergilerden eser satın alınması ve yetişen sanatçıların sarayda ya da okullarda görevlendirilmesi gibi kültürel atımları ile Türk resim sanatının en büyük destekçisi olmuşlardır. Millî Saraylar Resim Müzesi, Osmanlı sarayının resim sanatı alanındaki tek temsilcisi olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

1 İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul: Halk Basımevi, 1953, 18, 25, 29; Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1984, 25-26; Halil Özyiğit, "Enderun Mektebinde Yetişen İki Sanatçı: Said Efendi ve Tevfik Paşa", *EKEV Akademi Dergisi*, 15/49 (2011), 154.

2 Aysel Çöteliöğlu, "Enderun Mektebi'nin Son Dönemlerinde Resim Eğitimi ve Öğrenci Resimleri", *İhtişam ve Tevazu Padişahın Ressam Kulları*, İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayınları, 2012, 89.

3 Çöteliöğlu, "Enderun Mektebi'nin Son Dönemlerinde", 90.

Enderûn Mektebi'nin resim öğretmeni Necip Bey terfi ettirilerek başka bir göreve verilmiştir. Yerine Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn zabitanından Kolağası Hacı Mahmud Efendi atanmıştır. Hacı Mahmud Bey, vefatına kadar okulda görev yapmıştır.

4 Çöteliöğlu, "Enderun Mektebi'nin Son Dönemlerinde", 89-90.

5 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HH.İ., Kutu: 224, Gömlek: 34.

Ayvazovski, Abdülmecid Efendi, Oryantalist tablolar, padişah portreleri, saray ressamı, asker ressamı ve Enderûnlu ressam koleksiyonları ile Türkiye'nin en zengin müzelerinden biridir. Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu'nun başyapıtlarından oluşan 600'e yakın eser, müzenin tematik bütünlük esas alınarak düzenlenmiş 34 bölümünde sergilenmektedir.⁶ Koleksiyondaki eserler, 15-20. yüzyıl arasındaki uzun bir zaman dilimine tarihlendirilmektedir.

Millî Saraylar Resim Müzesi'nin Enderûnlu Ressamlar başlıklı 31. tematik bölümünde; Enderûn Mektebi'nin resim öğretmeni Hamdi Kenan Bey ile Enderûnlu ressam Zekeriya, Abdürrahim, Abdurrahman, Zeki, Mehmed, İbrahim, Şükrü, Ahmed Hamdi, Safiyüddin, Ali Kemal bin Hüseyin Fikri, Ahmed Hamdi ve Ahmed Faik'in eserleri sergilenmektedir. Salonda ağırlıklı olarak Enderûn Mektebi öğrencilerinin resimleri görülmektedir. Bu bölümde teşhir edilen bazı imzasız tablolar da Enderûnlu ressamın ortak üslubunu yansıttıkları için Enderûn Mektebi öğrencilerine atfedilmektedir. Enderûnlu ressamın imzalarında ya da tablolardaki etiketlerde, eserlerin saraya sunulduğunu gösteren "Kulları" ibaresi yer almaktadır. Tuval üzerine yağlıboya ile yapılmış bu tabloların hepsinin arka yüzünde Lefranc firmasının çıpa şeklindeki damgası bulunmaktadır.⁷ Öğrencilerin

tabloları benzer ölçülerdedir. Hamdi Kenan, Ali Kemal bin Hüseyin Fikri, Ahmed Hamdi ve Ahmed Faik Bey'in tablolarının ölçüleri öğrencilerinden farklıdır.

Enderûnlu ressamın akademik gelenek doğrultusunda yaptıkları eserlerin neredeyse hepsi manzara konuludur. Kompozisyon şemaları, ışık ve renk kullanımları ortak bir üslubun izlerini taşımaktadır. Bu manzaraların birçoğu, açık havada değil de atölyede, fotoğraf, kartpostal ya da baskı resimlere bakılarak yapılmış gibidir. Kompozisyonlarında mat ve durağan bir görünüm ortaya koyan sanatçılar, yumuşak fırça darbeleri ile durgun bir atmosferi yansıtmışlardır. İnsan ya da hayvan figürlerini neredeyse hiç kullanmayan ressamın İstanbul manzaralarında, topoğrafik özelliklerin ve mimarinin gerçeğe uygun olarak belirgin konturlarla en ince ayrıntısına kadar verilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Hamdi Kenan Bey'in Hayatı

Hamdi Kenan Bey, (Resim 1) Gelenbevizâde sülalesinden Enderûn-ı Hümâyûn doktoru (sertabib) Nuri Kenan Paşa'nın oğlu olarak Hicri 1286⁸ (1870) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir.⁹ Nuri Kenan Paşa, tıp tahsili için gittiği Paris'ten 1289 (1872) yılında dönmüş¹⁰ ve birkaç ay içinde Mekteb-i Tıbbiyede göreve başlamıştır.¹¹ Burada serîriyyat (klinik) hocasının yardımcısı olarak çalışırken binbaşılığa

6 Müze; "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz Salonu", "Devlet-i Aliyye", Salvatore Valéri", "Ressâm-ı Hazret-i Şehriyârî", "İvan Konstantinoviç Ayvazovski Salonu", "Emilio della Sudda", "Osman Nuri Paşa", "Süleyman Seyyid", "Türk Hamam Kültürü", "Halil Paşa", "Osmanlı'nın İhtişamı", "(Şeker) Ahmed Ali Paşa", "Abdülmecid Efendi'nin Atölyesinden İzler", "Abdülmecid Efendi", "Osman Hamdi Bey", "(Hoca) Ali Rıza", "Hüseyin Zekâi Paşa", "Goupil Galerisi'nden", "Hayal İstanbul", "Osmanlı Hanımları", "Mustafa Kemal Atatürk", "Hâne-i Saâdet", "Tasvîr-i Hümâyûn Salonu", "Osmanlı Donanması", "Savaşlar ve Zaferler I, II ve III", "Savaşlar ve Zaferler Salonu", "Fetih ve Fatih", "Abdülmecid Efendi'nin Atölyesi", Doğu'ya Dair", "Osmanlı Sarayında Manzara", "Enderûnlu Ressamlar", "Osmanlı Bürokrasisi", "Süretler" ve "Çanakkale" başlıkları ile 34 tematik bölümden oluşmaktadır.

7 Enderûn Mektebi'nin resim öğretmeni Hamdi Kenan Bey'in sadece *İstanbul Manzarası* adlı eserinde Lefranc damgası bulunmamaktadır. 18. yüzyılda kurulan Lefranc'ın Londra, Paris, Marsilya, Lyon, Brüksel, Viyana ve Milano'da şubeleri vardır. Şirket, üç asırlık tecrübesi ile başarı ve ününü hâlen sürdürerek günümüzde "Lefranc & Bourgeois" adıyla hizmet

vermektedir. Müze koleksiyonunda yer alan Abdülmecid Efendi, Halil Paşa, Şeker Ahmed Paşa, Yusuf Ziya Paşa, Halid Naci gibi birçok sanatçının tablolarının arka yüzünde "Lefranc & Co." damgası görülmektedir.

8 Ay belirtilmemişse 1330'a kadar olan tarihler Hicri, 1300'den sonrası Rûmî kabul edilerek Milâdi tarihe dönüştürülmüştür.

9 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.SAİD., Kutu: 16, Gömlek: 9; Fon: DH.SAİD., Kutu: 85, Gömlek: 169; Hamdi Kenan ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, Bel_Mtf_054638, İBB Atatürk Kitaplığı. Belgelerde, Hamdi Kenan Bey'in doğum tarihi Hicri 1286, Mâli 1285 olarak verilmektedir.

10 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.MKT., Kutu: 760, Gömlek: 27.

11 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.MKT., Kutu: 760, Gömlek: 23.

(1875) terfi etmiştir.¹² 1878'de miralay,¹³ 1894'te mirlivalığa yükseltilen¹⁴ Nuri Kenan Paşa, 1909 yılının Mart ayında açığa alınmış,¹⁵ 12 Temmuz 1909 tarihinde ise emekliye sevk edilmiştir.¹⁶ Hizmetlerinden dolayı değişik tarihlerde padişahlar tarafından nişanlar¹⁷ ile ödüllendirilen Paşa, 1334 (1918) yılında vefat etmiştir.¹⁸

Babasının saraydaki konumu nedeniyle Hamdi Kenan Bey'in hatırı sayılır bir refah ortamında büyüdüğünü savlamak pek de yanlış olmasa gerekir. Elbette bu refah, sanatçının eğitim hayatına da yansımış; nitelikli ve kapsamlı bir öğrenim gören Hamdi Kenan Bey sıbyan mektebini bitirdikten sonra devrin önde gelen ilim insanlarından destekleyici eğitim almıştır. Hususi muallimlerden hem Arapça hem de Farsça dersleri alan Hamdi Kenan Bey'in hatt-ı nesh¹⁹ (nesih yazı) eğitimini tamamlayarak Arap bir hocadan icazetname alması, sanata yatkınlığının önemli işaretlerindedir. Doğu dillerinin yanı sıra Fransızca ve Almanca gibi Batı dillerini de öğrenen Hamdi Kenan Bey, Sanâyi-i Nefise Mek-

tebi'nin resim sınıfına kaydolarak sanat eğitimini sürdürmüştür.²⁰

Hamdi Kenan'ın resme ilgi duymasında, babasının görevi dolayısıyla saraydaki sanat çevresiyle temas kurması büyük rol oynamıştır. Hamdi Kenan Bey, Sanâyi-i Nefise Mektebi'nin son sınıfında öğrenciyken ve henüz 24 yaşındayken (22 Haziran 1893) Hariciye Nezareti'nin Tahrîrât-ı Hâriciyye kaleminde (yabancılarla yazışma kalemi) memuriyet hayatına başlamıştır.²¹ 1 Temmuz 1893 tarihinde Enderûn Mektebi'nin resim muallimliğine atanmıştır.²² 27 Eylül 1896'da aynı mektebin Lisan-ı Osmânî hocalığı görevini de üstlenmiştir.²³ Sanâyi-i Nefise Mektebi'nin ressam sınıfından mezun bir sanatçı olarak idadi veya rüşdiye mekteplerinde resim muallimliğine atanmak üzere başvurularında bulunsa da²⁴ arşiv belgelerinde Enderûn Mektebi dışında başka bir okulda resim muallimliği yaptığına dair bir kayda rastlanmamaktadır.

Sanatçı, başarılarından dolayı değişik tarihlerde Osmanlı padişahları tarafından nişan ve madalyalarla ödüllendirilmiştir. Bunlardan en önemlileri 23 Mart 1895'te gümüş Sanâyi-i Nefise madalyasına, 9 Kasım 1898'de 3. rütbeden Mecîdî Nişanı'na, 10 Aralık 1899'da da 3. rütbeden Nişân-ı Âli Osmânî'ye layık görülmesidir.²⁵

12 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DH., Kutu: 709, Gömlek: 49648.

13 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DH., Kutu: 764, Gömlek: 62289; Fon: C..AS., Kutu: 44, Gömlek: 2038.

14 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DH., Kutu: 89, Gömlek: 81.

15 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..AS., Kutu: 87, Gömlek: 22; Fon: HH.İ., Kutu: 198, Gömlek: 37; Fon: BEO, Kutu: 3598, Gömlek: 269808.

16 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..HB., Kutu: 10, Gömlek: 48; Fon: BEO., Kutu: 3706, Gömlek: 277904.

17 Nişan ve atıyye-i seniyye verilmesi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DH., Kutu: 732, Gömlek: 60032; Nişan, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DH., Kutu: 1162, Gömlek: 90792; 3. Dereceden Mecîdî Nişanı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: TS.MA.e., Kutu: 595, Gömlek: 90; Nişân-ı Âli, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: TS.MA.e., Kutu: 596, Gömlek: 12; Nişan, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DH., Kutu: 1246, Gömlek: 97602.

18 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DUİT, Kutu: 3, Gömlek: 68.

19 Hat sanatına özgü nesih yazı stili.

20 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.SAİD., Kutu: 16, Gömlek: 9.

21 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.SAİD., Kutu: 16, Gömlek: 9; Hamdi Kenan ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, Bel_Mtf_054638, İBB Atatürk Kitaplığı.

22 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.SAİD., Kutu: 16, Gömlek: 9; Fon: TS.MA.e., Kutu: 607, Gömlek: 16; Hamdi Kenan ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, Bel_Mtf_054638, İBB Atatürk Kitaplığı.

23 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.SAİD., Kutu: 16, Gömlek: 9; Hamdi Kenan ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, Bel_Mtf_054638, İBB Atatürk Kitaplığı.

24 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: MF.MKT, Kutu: 465, Gömlek: 51.

25 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HR.SAİD., Kutu: 16, Gömlek: 9; Fon: İ.TAL., Kutu: 74, Gömlek: 40; Fon: BEO., Kutu: 595, Gömlek: 44618; Fon: TS.MA.e., Kutu: 627, Gömlek: 49; Hamdi Kenan ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, Bel_Mtf_054638, İBB Atatürk Kitaplığı.

1 Hamdi Kenan Bey (Ma'lûmât gazetesi, 1902)

Enderûn Mektebi'nin 1 Temmuz 1909'da kapatılması ile sanatçının resim muallimliği görevi sona ermiş, ancak devlet memurluğu görevi emekli oluncaya kadar devam etmiştir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip Hamdi Kenan Bey'in görev yeri değişmiş, Bahriye Nezareti tercüme kalemine bağlı Almanca mütercimliğine tayin edilmiş, 20 Temmuz 1916'da (R. 7 Temmuz 1332) da emekliliğe sevk edilmiştir.²⁶ Sanatçının vefat tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

Enderûn Mektebi'nin Resim Muallimi Hamdi Kenan Bey'in Resimleri

Sanatçının ismine ilk defa, 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da düzenlenen ve âdeta sanatseverlerin gövde gösterisine dönüşen Beyoğlu/Pera

sergilerinde rastlanmaktadır. İlki 1901 yılında açılan sergilere 1902 ve 1903 yıllarında da devam edilmiştir. Gelmiş geçmiş en kalabalık sanatçı grubunun rağbet gösterdiği bu sergilere Hamdi Kenan Bey de 1902 yılında iştirak etmiştir. Sergi kataloğunda yer alan bilgilere göre İstanbul doğumlu sanatçı, Prof. Salvatore Valeri'nin öğrencisidir. İkamet adresi ise Cağaloğlu Molla Fenari Sokak'tır.²⁷ Sergiye katılan sanatçıların üslup ve eserlerini kapsamlı bir kritik okuyucularına tanıtan Celal Esad (Arseven), Hamdi Kenan Bey'den de kısaca bahsetmiş ve sanatçıyı "kendi gayretleri ile yol almaya çalışan Türk ressamlar arasında takdir edilmesi gereken bir isim" olarak takdim etmiştir.²⁸ Ayrıca Hamdi Kenan Bey'in *Üsküdar'dan Görünüm*²⁹ adlı çalışması da dâhil olmak üzere sergiye katılan diğer sanatçıların yapıtlarını zikredilmeye değer eserler olarak nitelmiştir.³⁰ Sergi binasının C Salonu'nda teşhir edilen Hamdi Kenan'ın tablosuna dair daha geniş bir kritik, Régis Delbeuf'ün kaleminden çıkmıştır:

"Profesör Valeri'nin öğrencisinin efendisine şeref verdiğini söylemek yeterli değildir. Çünkü bu gencin sergilenen tek bu resminde bile gerçek bir kişilik, kendini gösteren bir bireyselliğin başlangıcı vardır. Üsküdar'dan Çırağan ile Ortaköy arasındaki Avrupa kıyılarını gösteren bu panoramik resmi bir başlangıç mı bilmiyorum; ama gerçekten öyle görünmüyor. Bu sadece Profesör S. Valeri'yi gelecek yıl bize diğer birkaç öğrencinin çalışmalarını da göstermeye teşvik edebilir. Eğer buna değerse, halk onları memnuniyetle karşılayacaktır. Emin olabilir."³¹

27 *Deuxième Exposition Des Artistes de Constantinople Salon 1902 Catalogue*, 1902, 18.

28 Celal bin Esad, "Resim Sergisi/Salon", *Ma'lûmât*, 15 Mayıs 1902, 1727.

29 Sergi kataloğunda 142 numara ve *Üsküdar'dan Alınmış Bir Manzara* ismi ile kayıtlıdır. Bkz. Celal bin Esad, "Resim Sergisi/Salon", 1707. Fransızca katalogta ise *Üsküdar'dan Görünüm* ismi ile kayıtlıdır. Bkz. *Deuxième Exposition des Artistes de Constantinople Salon 1902 Catalogue*, 1902, 18.

30 Halil Özyiğit, *1830-1920 Yılları Arasında Süreli Yayınlarında Türk Resim Sanatı Eleştirisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012, 266, 471.

31 Régis Delbeuf, *Les Artistes de Constantinople Salon de Pera*, *Deuxième Année*, 1902, 93-94.

26 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: İ..DUİT, Kutu: 184, Gömlek: 69.

Benzer cümleleri *Le Stamboul* gazetesinin³² 9 Mayıs tarihli sayısında da görmek mümkündür.³³ Bu tanımlamalardan yola çıkıldığında, Hamdi Kenan'ın 1902'de teşhir edilen resminin Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu'nda *İstanbul Manzarası*³⁴ (Resim

2) ismi ile kayıtlı eser olduğu sonucuna varılmaktadır. Kulları Hamdi Kenan imzalı *İstanbul Manzarası*, R. 1316 (1900-1901) tarihlidir ve koleksiyonun en büyük boyutlu eseridir. Üsküdar'dan (muhtemelen Çamlıca Tepesi'nden) Avrupa Yakası'nın panoramik görünümünü tasvir eden ve insan figürüne yer verilmeyen kompozisyonda, gökyüzü ve denizin durağanlığı dikkat çekmektedir. Gökyüzünde tek bir kuşun bile görülmediği, denizde ise ne bir kayığa ne de gemiye yer verilmeyen kompozisyon, eylemsiz/statik bir görüntüye dönüşmüştür. Sanatçı, İstanbul'un topoğrafik yapısı ve mimarisini ayrıntıya girmeden yansıtmaya çalışmıştır. Ancak

32 Gazetenin müdürü Regis Delbeuf'tur. Bkz. Seza Sinanlar, *Perâda Resim Üretimi Ortamı 1844-1916*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı 2008, 90. Muhtemelen bu cümleler de ona aittir.

33 Sinanlar, *Perâda Resim Üretimi Ortamı 1844-1916*, 258.

34 *İstanbul Manzarası*, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/546.

2 Hamdi Kenan, *İstanbul Manzarası*, 1900-1901, tuval üzerine yağlıboya, 215 x 90,5 cm,
Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/ 546

sağ tarafta yer alan küçük kulübe, resmin esas teması üzerinde güçlü bir baskı yapmaktadır. Hatta resmin süjesine dönüşmüştür. Denizde yumuşak fırça dokunuşları görülürken, diğer biçimlerin çizgisel konturlarında kalınlık ve yer yer sert geçişler uygulanmıştır.

Hamdi Kenan Bey'in 1903 Pera/Beyoğlu Sergisi kataloğunda doğum yeri ve adres bilgileri değişmezken, eğitim bilgilerine eklemeye yapıldığı ve "Sanâyi-i Nefîse-i Şâhâne Mektebi ve Mösyö Prof.

Salvatore Valeri'nin talebesinden" ifadesinin yer aldığı görülmektedir.³⁵ Böylece 1902 sergisinde eksik kalan Sanâyi-i Nefîse Mektebi mezuniyetine burada vurgu yapılmıştır. Sanatçı 1903 yılında açılan sergiye 1902'de olduğu gibi tek bir yapıt ile katılmıştır.

35 *Troisième Exposition des Artistes de Constantinople Salon 1903 Catalogue*, İmp. Du Levant Herald, 1903, 8; *Dersaadet Sanatkarının Üçüncü Sergisi Salon 1903 Kataloğu*, Levant Herald Matbaası, 1903, 12; Özyiğit, *1830-1920 Yılları Arasında Süreli Yayınlarında*, 310, 492.

3 Hamdi Kenan, *Çamlıca*³⁸
(*Ma'lûmât* gazetesi, 1903, Beyoğlu/Pera Sergisi)

4 Hamdi Kenan, *Çamlıca*, 1902-1903,
tuval üzerine yağlıboya, 61 x 49,8 cm,
Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu,³⁹ Env. No. 121/707

Bu eser, sergi kataloğunda *Çamlıca Manzarası*³⁶ (Resim 3-4) adıyla kayıtlıdır. Sergideki yapıtlar hakkında *Ma'lûmât* gazetesinde geniş bir kritik, Celal Esad (Arseven) tarafından kaleme alınmıştır. Sanatçının bu eseri de 1902 sergisinde olduğu gibi yazar tarafından değerlendirmeye tabi tutulmamış, ancak gazetede fotoğrafı yer almıştır. *Çamlıca Manzarası*,³⁷ R. 1318 (1902-1903) tarihli ve "Kulları Resim Muallimi Hamdi Kenan" imzalıdır. Hamdi Kenan'ın fotoğrafik etkili, durağanlığı ile öne çıkan, en ufak bir rüzgâr esintisinin dahi görülmediği bir başka manzara resmidir. Pastel denilebilecek renklerden oluşan kompozisyonda, ilk eserindeki gibi (Resim 2) resmin yarısı gökyüzüne ayrılmıştır.

Beyoğlu/Pera sergileri, 1903 yılındaki 3. sergiden sonra kesintiye uğramıştır. 1908 yılında Harbiye Mektebi Sergisi; 1911 yılında Societa Opera'da açılan ve Beyoğlu/Pera sergilerinin devamı niteliğinde olan 5. sergi; 1916 yılından itibaren Galatasaray sergileri ve 1923'ten itibaren Ankara'da yıllık

resim sergileri düzenlenmiştir. Ancak bu sergilerin hiçbirinde Hamdi Kenan Bey'in ismine rastlanmamaktadır. Sanatçının günümüze ulaşan yapıtlarının iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda olması, üretkenliğinin sınırlılığına bağlanabilir. Sergilere katılımının az olmasına belki bu durum veya sergi düzenleme komiteleri ile yaşadığı sorunlar kaynaklık etmiş olabilir. Mevcut bilgiler ışığında bu hususun çözümlenmesi şimdilik pek mümkün gözükmemektedir.

Millî Saraylar Resim Müzesi'nde Hamdi Kenan Bey'in bu iki eseri dışında üç resmi daha bulunmaktadır. Sanatçının *Peyzaj*³⁸ adlı eseri (Resim 5), R. 1318 (1902-1903) tarihli ve "Kulları Resim Muallimi Hamdi Kenan" imzalıdır. Resimde, sahilde bir yelkenli ile kıyıda anıtsal birkaç yapı betimlenmiştir. Manzara muhtemelen hoca ile öğrencilerinin birlikte çalıştığı bir doğa kesitidir. Nitekim müze koleksiyonunda bulunan, Enderûn Mektebi öğrencilerinden Şükrü ve İbrahim'e ait tablolar ile sanatçı imzası olmayan birkaç tuvalde de sözü edilen manzaraya çok benzer bir tema işlenmiştir.

36 Eser katalogda 136 sıra numarası ile kayıtlıdır. Bkz. *Troisième Exposition des Artistes de Constantinople Salon 1903 Catalogue*, İmp. Du Levant Herald, 1903, 8; *Dersaadet Sanatkarının Üçüncü Sergisi Salon 1903 Kataloğu*, Levant Herald Matbaası, 1903, 12; Celal bin Esad, "Resim Meraklılarına Bir İki Söz", *Ma'lûmât*, 15 Rebiülevvel 1321 / 29 Mayıs 1319 / 11 Haziran 1903, 3499.

37 *Çamlıca Manzarası*, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/707.

38 *Peyzaj*, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/705.

5 Hamdi Kenan, *Peyzaj*, 1902-1903, tuval üzerine yağlıboya, 59 x 81 cm, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/705

Sanatçının yine *Peyzaj*³⁹ isimli diğer eseri, “Kulları Resim Muallimi Hamdi Kenan” imzalı ve R. 1318 (1902-1903) tarihlidir.⁴⁰ (Resim 6) Mehtaplı bir gecede, akarsu kenarında bir sandal ile ağaçlar ve evler resmedilmiştir. Sanatçının en küçük ayrıntıyı dahi büyük bir titizlikle ele aldığı en yetkin iki yapıtımdan biri olan bu tabloda, ay ışığının su üzerindeki yansıması ve resimdeki diğer nesnelere etkisi, ciddi bir gözlem ve gerçekçi bir çözümlemeyi ortaya koymaktadır. Aynı gözlem gücü ve detaycılığı, *Göksu* isimli (Resim 7) yapıtımda da görmek mümkündür.

39 *Peyzaj*, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/541.

40 Söz konusu resim, yakın zamanda Millî Saraylar Resim Müzesi'nin Enderûnlu Ressamlar bölümünde sergilenmeye başlayacaktır.

Sanatçının *Göksu*⁴¹ adlı eseri (Resim 7), “Kulları Hamdi Kenan” imzalı ve R. 1319 (1903-1904) tarihlidir. Koleksiyonda bu tablonun bir benzeri ve daha büyük boyutlu olanı, “Kulları Ahmed Hamdi” imzalıdır. Hamdi Kenan Bey ile öğrencisi olduğu düşünülen Ahmed Hamdi'nin *Göksu Deresi*'ni konu alan tabloları arasındaki yakın benzerlik dikkat çekmektedir. Dere kenarında iskele ve evler, geriplanda Anadolu Hisarı'nın yer aldığı; sıcak renklerin baskın kullanıldığı kompozisyonda yakın ve uzak planların hem detaylı hem de başarılı bir şekilde kaynaştırıldığı görülmektedir.

41 *Göksu*, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/690.

6 Hamdi Kenan, *Peyzaj*, 1900-1901, tuval üzerine yağlıboya, 67,5 x 91,8 cm, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/541

Hamdi Kenan'ın Ankara Resim ve Heykel Müzesi ile İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde İstanbul'u konu alan birer manzarası bulunmaktadır. Ankara Resim ve Heykel Müzesi'ndeki *Topkapı Sarayı* adlı eseri, 1891 tarihlidir.⁴² Sanatçının tespit edilen en eski tarihli eseri olan bu tabloda, Topkapı Sarayı'nın III. avlusu resmedilmiştir.

İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde sergilenen *Çamlıca'dan Bir Manzara* adlı eseri ise 1902 tarihli- dir. Üsküdar'daki Kısıklı Meydanı'nda yer alan çeşme ile arka planda Kısıklı Camisi'nin resmedildiği

bu tablo, Halil Edhem'in kaleme aldığı *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*'nda "*Sanâyi-i Nefise Mektebi'nin müsabaka işlerinden*" olarak tanıtılmıştır.⁴³

42 Gül Sarıdikmen, *Türk Resminde İstanbul'un Mimarlık Örnekleri 1960-1860*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Anabilim Dalı, 2007, 423.

43 Halil Edhem, *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1924, 44; Pınar Bolel Koç, "Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda Yer Alan Üsküdar Manzaraları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007*, Ed. Coşkun Yılmaz, Cilt 2, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007, 21-23. Bu eser, Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'ndan Millî Saraylar Resim Müzesi'ne getirilmiştir. Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'na da sanatçının Sanâyi-i Nefise Mektebi'nde katıldığı bir yarışma vesilesiyle girmiştir. Halil Edhem, *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*'nda sanatçının ismini babası Nuri Kenan Paşa ile karıştırmış ve Hamdi (Nuri) olarak yazmıştır. Sanatçı, üzerinde tarih notu olmayan bu eserini hem Osmanlı Türkçesi hem de Latin alfabesiyle imzalamıştır. Meydandaki çeşme 1914 yılında yıkıntı durumunda olduğundan, çevre düzenlemesi sırasında yeni bir çeşme yapılmıştır.

7 Hamdi Kenan, *Göksu Deresi*, 1903-1904, tuval üzerine yağlıboya, 38 x 46 cm, Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. No. 121/690

Hamdi Kenan Bey'in özel koleksiyonlarda da bazı eserleri mevcuttur.⁴⁴ Sanatçı, en meşhur eseri olan *Karpuzlu Peyzaj*'da, manzara ile natürmortu aynı düzleme taşıyarak dikkat çekmiştir.⁴⁵

44 Sanatçının *Göksu* adlı, 1903-1904 tarihli eseri Artam Müzayede tarafından; *Bulgurlu* adlı eseri de Portakal Sanat Evi tarafından satışa sunulmuştur.

45 Sezer Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991, 93-94.

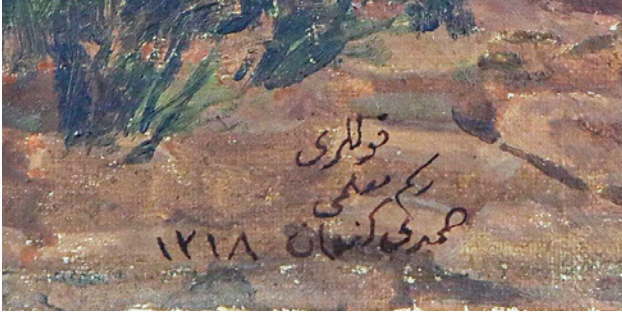
Sezer Tansuğ, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türk resim sanatında görülen Batı etkili temaları ele alırken, sanatçının bu yapıtı ile Şeker Ahmed Paşa'nın İş Bankası Koleksiyonu'ndaki *Ayvalar* adlı eserini de irdelemiştir:

"Türk resim sanatında bu dönemin çok ilginç bir yönelişi, peyzaj ve natürmort temalarının bir arada alındığı resimlerdir. Şeker Ahmed Paşa'nın özel bir banka koleksiyonunda bulunan ve

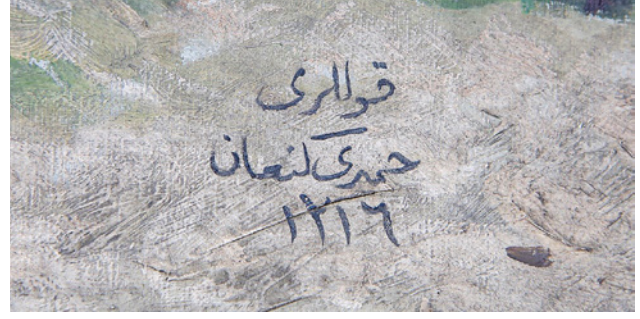
Sonuç olarak, varlıklı bir ailede dünyaya gelen Hamdi Kenan Bey'in nitelikli temel eğitimi, sanata olan merakı/sevgisi ile birleşerek onun geleceğini şekillendirmiştir. Sarayın sanat çevresi ile kurduğu ilişki, resim yeteneğini geliştirmesine kaynaklık etmiştir. Oluşturduğu bu sağlam temeller üzerine Sanâyi-i Nefise Mektebi'ne giren sanatçının

bu eğilimi yansıtan ilginç bir resmi, Hamdi Kenan'ın gerçeküstü denebilecek bir atmosferin yaratıldığı ve peyzajla natürmortun kaynaştırıldığı bir resmiyle tema akrabalığı ortaya koyuyor. Bu olağandışı eğilim, atölye ile açık hava arasındaki garip tereddütten kaynaklanmış olmalıdır.

Resimlerinde gün ışığının, açık havanın da tazeliği bulunan bu dönem ressamı, bir yandan işlerini atölyelerinde gerçekleştirdikleri izlenimi veren bir içe kapanıklığı yansıtır."

8 "Kulları Resim Muallimi Hamdi Kenan" imzası

9 "Kulları Hamdi Kenan" imzası

birincilikle mezun olması gayet doğaldır. Hamdi Kenan Bey, İstanbul'da ikamet eden ve dönemin meşhur ressamlarından olan Sanâyi-i Nefise Mektebi'nin resim hocası Salvatore Valeri'den de ders almıştır.⁴⁶ Valeri'nin öğrencisi olarak katıldığı 1902 ve 1903 yıllarındaki Beyoğlu/Pera sergilerinde yerli ve yabancı eleştirmenlerin övgüsüne mazhar olmayı başarmıştır.

Otuzlu yaşlarının başında katıldığı bu sergiler haricinde başka bir sergide ismine rastlamadığımız sanatçının bireysel bir sergi açtığına dair bir kayıt da bulunmamaktadır. Yapıtlarının az sayıda oluşu üretken olmayan bir sanatçı kimliğine işaret edebileceği gibi, yaşadığı yangın vb. talihsiz bir olay da resimlerinin günümüze ulaşmasına engel teşkil etmiş olabilir. Sanatçının tüm yapıtları imzalıdır. Tablolarında "Kulları Resim Muallimi Hamdi Kenan" (Resim 8) ve "Kulları Hamdi Kenan" (Resim 9) olarak iki farklı imza kullanmıştır.

Sosyal içerikli konulara tuvallerinde yer vermeyen sanatçı, ağırlıklı olarak manzara çalışmıştır. İstanbul'un sayfiye yerlerini, dere ve deniz kenarlarını ışıklı ve parlak renklerle izleyiciye sunmuştur. Genelde sıradan evlerle bezelenen manzaralarına zaman zaman anıtsal yapılar da eşlik etmiştir. Resimlerinde işlediği manzaralar Topkapı Sarayı, Göksu, Çamlıca ve Bulgurlu'dan kesitler içermektedir. Tespit edilen tek natüremortunda bile süje bir manzara içine konumlandırılmıştır. Resimlerinden bazılarında matlaşan renkler; kartpostal, baskı resim ya da fotoğraf etkisini çağrıştırmaktadır.

46 Delbeuf, *Les Artistes de Constantinople*, 93-94.

Derecelendirilmemiş tekdüze renkler, bilhassa bazı eserlerinde güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Bazı yapıtlarında durağan, dingin bir tabiat tasviri görülürken, bazılarında ise canlı renkler, detaylar ve etkili ışık kullanımı dikkati çekmektedir. Bu durum manzaralarında fotoğraftan yararlanmış olduğu gibi, doğrudan açık havada gözleme dayalı çalışma yöntemini de uygulamış olduğunu göstermektedir. Yapıtlarında insan ya da hayvan figürüne yer verilmemiştir.⁴⁷ Gökyüzünün neredeyse resmin yarısını kapladığı manzaralarında, başarılı bir perspektif kullanımı görülmektedir.

47 1903 Beyoğlu/Pera Sergisi'nde yer alan *Çamlıca'dan Görünüm* adlı eserde, yol üzerinde görülen figür, bunun istisnasıdır. Günümüze ulaşan bu tabloda, insan figürünün olmadığı/kaldırıldığı görülmektedir.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon: HH.İ., Kutu: 224, Gömlek: 34; Fon: HR.SAİD., Kutu: 16, Gömlek: 9; Fon: DH.SAİDd., Kutu: 85, Gömlek: 169; Fon: HR.MKT., Kutu: 760, Gömlek: 27; Fon: HR.MKT., Kutu: 760, Gömlek: 23; Fon: İ.DH., Kutu: 709, Gömlek: 49648; Fon: İ.DH., Kutu: 764, Gömlek: 62289; Fon: C..AS., Kutu: 44, Gömlek: 2038; Fon: İ.DH., Kutu: 89, Gömlek: 81; Fon: İ..AS., Kutu: 87, Gömlek: 22; Fon: HH.İ., Kutu: 198, Gömlek: 37; Fon: BEO, Kutu: 3598, Gömlek: 269808; Fon: İ..HB., Kutu: 10, Gömlek: 48; Fon: BEO., Kutu: 3706, Gömlek: 277904; Fon: İ..DH., Kutu: 732, Gömlek: 60032; Fon: İ..DH., Kutu: 1162, Gömlek: 90792; Fon: TS.MA.e., Kutu: 595, Gömlek: 90; Fon: TS.MA.e., Kutu: 596, Gömlek: 12; Fon: İ..DH., Kutu: 1246, Gömlek: 97602; Fon: İ..DUİT, Kutu: 3, Gömlek: 68; Fon: İ..DUİT, Kutu: 184, Gömlek: 69; Fon: TS.MA.e., Kutu: 607, Gömlek: 16; Fon: MF.MKT, Kutu: 465, Gömlek: 51; Fon: İ.TAL., Kutu: 74, Gömlek: 40; Fon: BEO., Kutu: 595, Gömlek: 44618; Fon: TS.MA.e., Kutu: 627, Gömlek: 49.

Hamdi Kenan ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, Bel_Mtf_054638, İBB Atatürk Kitaplığı.

II. Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Akkutay, Ülker. *Enderûn Mektebi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1984.
- Baykal, İsmail H. *Enderun Mektebi Tarihi*. İstanbul: Halk Basımevi, 1953.
- Celal bin Esad. "Resim Sergisi/Salon", *Ma'lûmât*. 7 Safer 1320 / 2 Mayıs 1318 / 15 Mayıs 1902.
- Celal bin Esad. "Resim Meraklılarına Bir İki Söz", *Ma'lûmât*. 15 Rebülevvel 1321 / 29 Mayıs 1319 / 11 Haziran 1903.
- Çötelioglu, Aysel. "Enderun Mektebi'nin Son Dönemlerinde Resim Eğitimi ve Öğrenci Resimleri", *İhtişam ve Tevazu Padişahın Ressam Kulları*. İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayınları, 2012.
- Delbeuf, Régis. *Les Artistes de Constantinople Salon de Pera*. Deuxième Année, 1902.
- Dersaadet Sanatkarının Üçüncü Sergisi Salon 1903 Kataloğu*, Levant Herald Matbaası, 1903.
- Deuxième Exposition des Artistes de Constantinople Salon 1902 Catalogue*, 1902.
- Halil Edhem. *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1924.
- Koç, Pınar Bolel. "Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda Yer Alan Üsküdar Manzaraları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007*. Ed. Coşkun Yılmaz. Cilt 2, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007.
- Özyiğit, Halil. "Enderun Mektebinde Yetişen İki Sanatçı: Said Efendi ve Tevfik Paşa", *EKEV Akademi Dergisi*. 15/49 (2011).
- Özyiğit, Halil. *1830-1920 Yılları Arasında Süreli Yayınlarda Türk Resim Sanatı Eleştirisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Sarıdikmen, Gül. *Türk Resminde İstanbul'un Mimarlık Örnekleri 1860-1960*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Anabilim Dalı, 2007.

Sinanlar, Seza. *Perâda Resim Üretimi Ortamı 1844-1916*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2008.

Tansuğ, Sezer. *Çağdaş Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.

Troisième Exposition des Artistes de Constantinople Salon 1903 Catalogue, İmp. Du Levant Herald, 1903.